

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОРІВНЯНЬ З ОРУДНИМ ВІДМІНКОМ У ТВОРАХ В. СТУСА

Стаття присвячена розгляду компаративем з орудним відмінком, окреслено основні диференційні ознаки категорії порівняльної модальності в межах предикативних синтаксичних одиниць, визначено семантичну й граматичну своєрідність структур з орудним порівняльним у ліриці Василя Стуса. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю ґрунтовного аналізу визначених компаративем у творчості автора. Мета статті – виявити семантико-граматичні особливості функціонування порівняльних структур з орудним відмінком та їхню роль у творенні поезики В. Стуса. Охарактеризовано поетичне навантаження порівняльних структур з орудним відмінком у ліриці поета.

Ключові слова: орудний порівняльний, семантична група, синтаксична функція, поетичне навантаження, компаративна модальність.

Kryachko O. S. Semantic-Syntactic Features of Organization Comparisons with Instrumental Case in Works of V. Stus. *The article is devoted to the trial of comparatives with instrumental case, outlined main distinctive indications of comparative modality category within predicative items, defined semantic and grammatical distinctness with instrumental comparative case in V. Stus lyrics. Urgency of the research is caused by the absence of detailed analysis such comparatives in the author's creations. The aim of article is to catch out semantic-grammatical peculiarities of functioning comparative structures with instrumental case and its role in creation of V. Stus poetics. There is characterized the poetic capacity of comparative structures with instrumental case in the author's lyrics. Comparative structures with instrumental case allow to draw an analogy between different phenomenons, as they unite two faces of poetic texts – figurative and real. They create indivisible figurative area and provide for stylistic and semantic integrity. Furthermore, such structures permit to express complicated train of thought, subtle shades of some meanings with brief and capacious formulation and to thicken the text, make it the most expressive while borderline extend word semantic, doing perception of the text ambivalent. Using instrumental comparative case the author subtilizes to profound metaphorization of created figures intensifying emotionality of narration and exposing the author's modality.*

Key words: instrumental comparative case, semantic group, syntactic function, poetic capacity, comparative modality.

Порівняння як своєрідне мовне явище було об'єктом дослідження таких відомих учених, як О. Потебня, І. Кучеренко, М. Плющ, І. Вихованець, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, М. Пилинський, М. Каранська та ін. У дослідженнях багатьох українських мовознавців (Л. Ставицька, А. Мойсієнко, В. Забеліна, А. Довженко, С. Рошко, Н. Шаповалова, Л. Прокопчук, З. Сікорська, К. Буркут, В. Васильченко, О. Марчук та ін.) з'ясовуються семантика і структура порівнянь, поширених у творах окремих письменників (М. Коцюбинського, О. Чорногуза, Лесі Українки, Т. Шевченка та ін.).

Як відомо, першим звернув увагу на різноманіття значень орудного відмінка й описав їх О. Потебня. Значення виявилися настільки неінваріантними, що це дало вченому підстави запропонувати розподіл орудного відмінка на кілька самостійних відмінків. Хоча ця ідея не була підтримана, вона стала приводом для В. Виноградова стверджувати, що форми «орудного відмінка порівняння, способу і часу, тобто саме ті форми, що могли б виокремитися в

самостійні відмінки, у сучасній мові є гібридними прислівниково-субстантивними утвореннями». І далі він висловлює думку, що червоною ниткою проходить через усі сучасні дослідження цієї теми: «Із значень орудного відмінка, що виокремлюються, виростають не нові відмінкові категорії іменника, а нові типи прислівників. Прислівники ніби приходять на допомогу іменнику, використовуючи «надлишки» виробництва» [2, с. 169-170].

Досліджуючи поезію Василя Стуса, можна помітити, що значну частину образних засобів та тропів займають саме порівняльні конструкції, які дають можливість більш детально розкрити певні образи та явища. Порівняння в поезії В. Стуса характеризуються насамперед структурним розмаїттям. Їх можна поділити на дві групи – порівняння безсполучникові та сполучникові. Найпростішим із ряду структурних типів мовних одиниць, які виражають ознаки предметів або дій у зіставленні, є орудний порівняльний, на якому і буде сконцентровано нашу увагу, тим паче що на сьогодні є лише побіжні згадки про використання таких структур у ліриці поета, а комплексного дослідження не було зроблено.

Дослідження Стусової творчості зосереджено переважно на літературознавчих та філософських аспектах. Найпершими дослідниками особливостей мови творів В. Стуса були А. Шум, Ю. Шевельов, які звернули увагу на багатство мови його творів. Уперше поетика творів автора стала самостійним об'єктом дослідження А. Бондаренко, яка розглянула значення і функції експресем Стусової поетичної мови. У 2002 році О. Радомська звернулася до теми мовного аспекту творчості поета, здійснивши спробу аналізу його неологізмів [7, с. 92-93].

Актуальність дослідження визначається тим, що вивчення функціонування орудного порівняння в поетичних текстах дає можливість з'ясувати загальну образність мови художнього поетичного твору, суттєво доповнює уявлення про мову художніх поетичних текстів загалом. Актуальність визначається також особливою значущістю в сучасній науці міждисциплінарних досліджень на межі лінгвістики та літературознавства, коли дослідження створює єдине поле вивчення лексики, семантики, поетики, стилістики, мови художнього твору. Зазначена багатоаспектність сприяє найповнішому вивченню як оригінального поетичного тексту В. Стуса, так і розкриттю специфіки використання орудного порівняльного як основи мовної образності.

Розв'язання окресленої проблематики передбачає виконання таких завдань: 1) визначити основні диференційні ознаки категорії порівняльної модальності як ядра монопредикативних та поліпредикативних синтаксичних одиниць; 2) класифікувати семантичні типи порівнянь з орудним відмінком за предметом та образом порівняльної конструкції; 3) з'ясувати типові синтаксичні особливості організації таких компаративем; 4) окреслити поетичне навантаження досліджуваних структур.

З погляду синтаксису порівняння – це різновид категорії модальності, яка властива або не властива тому чи тому реченню. Суть порівняльної модальності в тому, що відношення вираженого до дійсності визначене не прямо, а опосередковано – через його подібність до чогось іншого

– загальновідомого, типового, тобто до того, що й повідомлено порівняльним компонентом [3, с. 179]. Будь-яка порівняльна конструкція охоплює три складники: 1) референт порівняння – предмет чи явище, ознаки якого ми розкриваємо за допомогою іншого; 2) агент порівняння – предмет чи явище, що має яскраво виражені і відомі нам ознаки; 3) основа порівняння – ознака в широкому розумінні цього терміна, яку хочемо виявити через агент і референт (вона може бути й невербалізована в окремих структурних типах порівняльних конструкцій, але при цьому зрозуміла з контексту) [3, с. 179–187]. Саме зазначені три елементи становлять єдине структурно-семантичне ціле, ядро порівняльної конструкції.

Порівняльна модальність властива як простому, так і складному реченню. Найяскравіше вона представлена в складнопідрядних конструкціях з підрядними порівняльними частинами. У семантико-синтаксичній структурі простого речення вона знаходить свій вияв у порівняльних синтаксемах, утворених унаслідок згортання підрядних порівняльних частин [8]. Іноді в процесі згортання підрядної порівняльної частини редукуються сполучники, але їхню семантико-синтаксичну функцію перебирають здебільшого не прийменники, а непередикативні іменники, які внаслідок цього змінюють форму називного відмінка на форму орудного (або іншу форму) і перетворюються на адвербіальну порівняльну синтаксему. Такий морфологічний варіант порівняльної синтаксеми кваліфікують як «орудний порівняльний» [2, с. 107].

Орудний порівняльний у В. Стуса трапляється доволі рідко порівняно з іншими видами порівнянь. Для створення цієї структури Василь Стус використовує такі семантичні групи орудного образу порівняння:

– зоонімічні конструкції: *звіром* *вити*, *горілку пити* – *і не чаркою, поставцем*, *і добі підставляти спите вірнопідданого лице* [6, с. 97], *у ньому спить свіча, розплатана метеликом*, *акантом* [6, с. 357], *кривокрилий, круком* *крячу* [6, с. 368];

– конструкції з образами порівняння – назвами рослин: *(за давниною дійсне стало сном) воно спливає листям за водою, ще червіньково крапле любов'ю* [6, с. 31], *колючі сльози. Остюками* – *в очах* [6, с. 60], *бо кожну ніч порипують бори і ладаном мені живиця пахне* [6, с. 99], *уже не ремствуй, позирай у глиб, у суще, що розпукнеться в грядущє і ружєю розквітне коло шиб* [6, с. 244], *і спаленим деревом веселіть уже запалав над тобою* [6, с. 283], *по станові, що кипарисом гнеться, щонайгінкіша, розпізнаю вмить* [6, с. 320], *єдиним серця жиливим листочком котитимусь під вітром власних бур* [6, с. 399];

– структури з образами – абстрактними назвами: *поки пізні плавіці на воді – застряглими спогадами у горлі* [6, с. 56], *галактик зірна круговерть спіраллю простаного болю значить одвічну людську долю* [6, с. 90], *набігає брижами обурення* [6, с. 93], *гусне вечір сурою корана* [6, с. 117], *а сонця спях – опукою на релях* [6, с. 145], *і місячна доріжка ув імлі лягла сріблястим спалахом на хвилі* [6, с. 157], *нам світ не належить – бовваном стоїть* [6, с. 321], *і посвітлилась болем далина* [6, с. 324], *допоки ув очах червоне марєво переді мною безумом повзе* [6, с. 363], *сичить піщаним нашептом годинник* [6, с. 372], *аж гілка в брость береться і тим шпачиним співом зацвіта* [6, с. 389];

– компаративи з назвами артефактів: *самотність аркою провисла* [6, с. 55], *бовваніє поніч ожередом* [6, с. 85], *ніби в тятіву ввійти стрімкою пружною стрілою* [6, с. 124], *час минає галасливим гицеля візком* [6, с. 146], *марення чумацьким возом пускаються у Крим по сіль* [6, с. 209], *захід дзвоном калатав* [6, с. 252], *щоб ненароком лянчий погляд твої мені ножем у серце не ввігнався* [6, с. 398], *прожектором світанок шастає до сонця світ* [6, с. 416];

– структури з образами – назвами понять природи: *заледве голубим струмком бринів поранок між дерев* [6, с. 42], *лягають тіні синім полум'ям* [6, с. 156], *і добротою хворий, розтань росю димною між трав* [6, с. 190], *внизу рікою плив легкий туман* [6, с. 295], *бо там диточа пучка молитовна затвердне зіркою* [6, с. 395];

– звороти з компаратором – назвою людини або міфічної істоти: *землі пора молодю квітчатись* [6, с. 45], *стоять старцями і остигають чорними серцями тіні* [6, с. 39], *і тільки гурмом басалиг шаліє суходіл* [6, с. 132], *проклятим Марком бродить ніч* [6, с. 148], *цей став ... виблискує Люципера очима* [6, с. 167], *і оком Поліфема угорі світив червоний місяць без язюки* [6, с. 195].

Лексико-семантичний розподіл референта порівняння має такий вигляд:

– абстрактні назви: *та вже проминув тебе птахом летючим твої час, твої останній* [6, с. 380], *ствобурами спогади ростуть, і за ними ні греця не видко* [6, с. 85], *і папороті цвітом процвітає оцей дивочний опівнічний спів* [6, с. 361], *і забутим ранком човном безвесельним замріявся світ* [6, с. 69], *в шопті аканту – біль твої – діямантом* [6, с. 357];

– назви артефактів: *жалами витягнулись трамваїв гальма* [6, с. 56], *а свічка тріпотить світанком* [6, с. 90];

– назви понять природи: *а небо корчиться в тобі своїм останнім загасанням* [6, с. 213], *шарлатовою скрипкою скрипне раптове світання* [6, с. 270], *сиве небо обрієм пролилося* [6, с. 56], *і радісним буремним громом спадають з неба блискавиці* [6, с. 96];

– назви людини: *а втім не буду і я свинею: от тільки доголю праву щоку* [6, с. 142], *ти мечем видаєшся мені лиш здалека* [6, с. 108], *я... єдиним серця жиливом листочком котитимусь під вітром власних бур* [6, с. 399], *і полум'я промовистий язик тріпоче полотном* [6, с. 39].

Помітно, що в групах агента й референта порівняння на перший план виходять назви артефактів та абстрактні назви.

Конструкції з орудним порівняльним можуть бути ускладненими узгодженими та неузгодженими означеннями: *заледве голубим струмком бринів поранок між дерев* [6, с. 42], *жалами витягнулись трамваїв гальма* [6, с. 56], *бринить крило метелика прозоре забутим співом* [6, с. 395], *підтале чорноводдя зелен-криги займається світанням на щоці* [6, с. 382]. Крім того, такі структури можуть поширюватись іншими другорядними членами речення: *допоки ув очах червоне марево переді мною безумом повзе* [6, с. 363], *цей став, осінній чорний став, як антрацит видін'ї і креміль крику, виблискує Люципера очима* [6, с. 167]. Останній приклад демонструє можливість використання сполучникових і безсполучникових порівняльних конструкцій у безпосередній близькості

одна до одної. Таке поєднання дозволяє автору створити глибокий, яскравий образ і емоційно вплинути на реципієнта. З метою підвищення експресивної виразності, актуалізації конкретної спектральної ознаки, формування домінантної образно-художнього тексту В. Стус вдається до анафоризації: *Стовбурами спогади ростуть, і за ними ні греця не видно. Стовбурами спогади ростуть, бовваніє поніч ожередом* [6, с. 85]. Скупчення компаративем з орудним порівняльним підсилює образну виразність ліричного твору, таке мовлення є найбільш концентрованим з погляду змісту, а його лаконічність сприяє розгортанню великих пейзажних полотен у межах двох поетичних рядків. Підсилюються ці функції за рахунок подвійної метафоризації та додавання відтінків оксюморона: *Де ти, доле моя пречиста? Антрацитом горять, антрацитом позосталі заплави води* [6, с. 138]. Пов'язуючи далекі один від одного поняття, така тропіка створює яскраві образи з несподіваною внутрішньою формою та неочікуваними асоціативними відтінками (образ долі є виразником концепту бажаного, що мислиться як дещо «пречисте», ідеальне, а семантика образу антрациту наштовхує на думку про вербалізацію в ньому концепту дійсності, яка не влаштовує ліричного героя і є для нього чимось чорним, недостойним, що зупинилось у своєму розвитку).

Окремої уваги заслуговують неповні еліптичні речення з відсутнім дієсловом. Зміст пропущеного слова ширший, ніж значення одного дієслова, а звідси й образність та експресія таких речень: *Колючі сльози. Остюками – в очах* [6, с. 60], *поки пізні плавці на воді – застряглими спогадами у горлі* [6, с. 56], *в квадратах жертв – чистописом журби – усепокора, майже невідпорна* [6, с. 357]. Еліпсис семантично трансформує висловлення, сприяє вираженню різних суб'єктивно-модальних значень, передусім емоційно-оцінних. Вибір таких синтаксичних засобів сприяє створенню того динамічного ритму твору, що безпосередньо виражає специфіку художньої концепції автора, а також особливості його індивідуальної концептуалізації світу.

Частина компаративем у формі орудного порівняльного створена на базі однорідних рядів, як правило, нелогічної семантики, що актуалізує багатосторонні риси порівнюваних понять: *Як заряхтить повітря фосфоричне – комах тут у ґрунті й заночують, і буде ніч вигойдувати землю, здаватиметься – дихає земля кузками, світлячками, снами й зеленню* [5, с. 16].

Як бачимо, порівняльні конструкції з орудним відмінком у творчості В. Стуса дозволяють проводити паралелі між різними явищами, оскільки сполучають два плани поетичного тексту – образний та реальний. Ці компаративеми створюють єдиний образний простір і забезпечують стильову і смислову цілісність віршів, пов'язують різні рівні тексту – емоційно-образний і логічний. Крім того, структура дозволяє короткою і емною формулою висловити складний перебіг думки, тонкі відтінки значення, ущільнити текст, зробити його максимально виразним, передати найтонші смислові нюанси і в той же час гранично розширити семантику слова, роблячи сприйняття тексту амбівалентним.

Орудний порівняння у Василя Стуса, що образно виражає якісну характеристику предметів та явищ, не обмежений ні семантично, ні граматично.

Характерною рисою компаративем, виражених орудним порівняльним, є не тільки їхнє семантичне і структурне розмаїття, але й те, що автор за допомогою порівнянь вдається до глибинної метафоризації створюваних образів, що посилює емоційність викладу й виразне авторське модальність.

Слово в художньому віршованому тексті набуває необмежених можливостей розвитку семантики, у поезії відбувається безперервне насичення слова конотаціями, неочікуваними з погляду загальноприйнятих мовних норм.

Аналіз проблематики функціонування орудного порівняльного виявив багато нероз'язаних питань. Уважаємо перспективним подальше дослідження поетики творів В. Стуса та інших митців, оскільки багатоаспектність і комплексність вивчення мови поетичних текстів сприяє найбільш повному розкриттю оригінальності художнього тексту, а простеження динаміки розвитку комаративем з орудним відмінком допоможе встановити базові тенденції розвитку української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Каранська М. У.** Синтаксис сучасної української літературної мови. К. : НМКВО, 1991. 400 с.
2. **Олексенко О. А.** Орудний відмінок із семантикою порівняння в приіменному вживанні. *Лінгвістичні дослідження*. Вип. 47. 2018. С. 169–175.
3. **Плющ М. Я.** Орудний порівняння в українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1977. Вип. 4. С. 29–37.
4. **Прокопчук Л. В.** Семантичні параметри основ порівняння. *Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського*. 1991. Вип. 1. С. 85–91.
5. **Романченко А. П.** До питання про компарально-суб'єктні (об'єктні) категоріальні ситуації в прагматилістичному аспекті. *Записки з українського мовознавства*. 2003. Вип. 12. С. 384–395.
6. **Стус В.** Вибране / Василь Стус; упоряд. та передм. Д. В. Стуса. Харків: Фолю, 2016. 540 с.
7. **Хом'як І. М.** Стилiстична палiтра поезiї Василя Стуса. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. 2011. Вип. 21. С. 91–101.
8. **Черемисина М. И.** Творительный падеж как средство формирования образа. *Грамматика русского языка: сборник*. Вип. 1. Иркутск, 1972. С. 72–92.

Крячко Олена Сергіївна – аспірант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна.

Tel.: +380997745722

E-mail: paniolena15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8477-4238>

Kriachko Olena Serhiivna – Postgraduate at the Department of Ukrainian Language, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, Ukraine.